

חידושה של הסמיכה בצפת

מחבר החכמה

פרשת הסמיכה בצפת בדין הוא שמשלה תשומת-לבם של חכמים וחוקרים, שהרי בקורות שיבת ישראל לארצו נתייחד לה מקום נכבד והיא מן ההופעות החשובות והמעניינות ביותר בתולדות עם ישראל בשלהי ימי הביניים. הרבה נכתב על סוגיה זו וכל שנאמר בה לא נאמר אלא על המחלוקת בין ר' יעקב בירב ור' לוי בן חביב. דומה שהבעיה כולה הוכנסה לתחום צר ולא יצאה מגדר תכנית נועזת שהמחלוקת באה ונטלה ממנה ערך של ממש. אף מחקרו הממצה של יעקב כץ¹, לא בא אלא לסכם ולהסביר את מהלך המאורעות ומניעי המחלוקת, וכל מה שמעבר לה — הריהו כסיום לפרשת הפולמוס. המוסמכים עצמם נמנעו לדעתו "מלתבוע לעצמם סמכות שלא הכל הודו בה". הם סמכו אמנם את הבאים אחריהם אבל לא היה להם לסמיכה תוקף אלא "תואר של כבוד"². הוויכוח בין חכמי צפת וירושלים נסתיים איפוא, למעשה, בנצחוננו של הרלב"ח, וכל אותם תנאים שביקשו חכמי צפת למלא בחידוש הסמיכה נתרקנו מתוכם ולא החזיקו בסמיכה אלא בחינת זכר לדבר.

ברם נותרו עדיין כמה שאלות שלבירורן אנו באים: כיצד השפיע הפולמוס על עצם הסמיכה בימי מהר"י בירב? כלום החזיקו חכמי צפת בדעתם והמוסמכים ביצעו למעשה תפקידים שלא היו מסמכותו של בית-דין פשוט? האם מלבד המניעים שזכרו בדבריהם של חכמי צפת — קירוב מועד הגאולה והלקאת האנוסים כדי לפוטרם מידי כריתותם³ — היו גם גורמים אחרים במצבה ההיסטורי של צפת באותם הימים?

[א]

נפתח בחתימתו של הפולמוס הספרותי. התשובה האחרונה בקונטרס הסמיכה היא תשובתו של הרלב"ח⁴ לקונטרס השני של מהר"י בירב⁵. הדעת נותנת שלאחר תשובתו החריפה של הרלב"ח אי-אפשר שמהר"י בירב השבית את קולמוסו⁶. תקיפותו בדעתו היא מן המפורסמות ודבריו

(1) יעקב כץ, מחלוקת הסמיכה בין רבי יעקב בירב והרלב"ח, ציון, שנה טז, תשי"א, עמ' 28—45.

(2) שם, עמ' 36—37. (3) "כל חיבי כריתות שלקו נפטרו ידי כריתותם". משנה מכות ג, טו.

(4) שרית הרלב"ח, ויניציאה שכ"ה, דף שג, ב — שכת, ד. (5) שם, דף רצח, א — שג, ב.

(6) הרלב"ח עצמו לא תלה תקוות שיצליח להניא את מהר"י בירב מתכניתו, "לומר שהכל בטל ושאין הדין נותן לעשות כן. אין לך גנאי גדול מזה ובעינינו טוב מותו מחייו אחרי שלא יוכל להשיג מאוייר" (שרית הרלב"ח, דף שי, א). הרלב"ח לא חפץ גם שמהר"י בירב יראה את קונטרסו השני ושלח אותו לרבני צפת. הקונטרס הגיע למהר"י בירב בדמשק "מיד המוליכו לחכם אח" (שם, דף שג, ד). מן הקונטרסים נעשו העתקות הרבה. כך מוכח מסוף קונטרסו השני של מהר"י בירב ושם אף נמצאת חתימתו של הסופר משה אנימאן (דף שג, ב ועיין גם קונטרסו של הרלב"ח, דף רצא, ב). — העתק קדום נמצא בגני בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, סי' 2746*8 (76 דפים). כתב-היד היה בליוורנו בידי שבתי ב"ר יצחק אלוף (הוא חתום בסוף כתב-היד). ראוי להשוות כתב-יד זה עם הגדפס. — חכמי צפת כנראה לא חסצו שהויכוח יתפשט גם מחוץ לארץ-ישראל ואילו הרלב"ח היה מעוניין שגם חכמי הגולה ידונו בשאלה. וכך הוא כותב: "שגם שהדין הוא לענין הוראת בית דין שטעו שבני ארץ ישראל קרויים קהל ואין אנו חוששין לאנשי חוצה לארץ. לענין הסמיכה אינו כן שכיון שהוא גוגע לכל ישראל אפילו היושבים בחוצה לארץ כי גם שם דנין דיני קנסות כל שכן כשיעלו בני חוצה לארץ לארץ ישראל שגוגע לכל צריך שכל חכמי הדור יסכימו באותה

האחרונים של הרלב"ח ודאי שהגיעו לידיהם של חכמי צפת, שכולם היו סרים למשמעתו של רבם הגדול והם העבירו אותם אליו. הוא כתב קונטרס שלישי שכולו היה כנראה דברי-פולמוס חריפים ביותר נגד הרלב"ח, ולא נדפס. שליח צפת בלתי ידוע, ר' אברהם פאליאגני, רשם בשנת תקס"ט בגליון ספר "קורא הדורות" לר' דוד קונפורטי, במקום שמדובר בו על פולמוס הסמיכה⁷, את הדברים האלה: "אמר אברהם: בהיותי סובב בשליחות מצוה ועברתי דרך ארץ אמרו לי חכמי העיר כי יש להם קונטרס גדול כ"י מהרב מהר"י בירב זלה"ה ע"ע הסמיכה חוץ מהבא בדפוס בספר מהרלב"ח זלה"ה וכנראה שלא הובא לדפוס מפני הכבוד". ספק הוא אם קונטרס זה הגיע לידי של הרלב"ח, ברם עובדה זו מוכיחה שמהר"י בירב לא נכנע בסופו של דבר ולא ביטל את הסמיכה, דבר זה יש לו גם סימוכין ממקום אחר.

ר' יעקב בירב סמך "לארבעה זקנים בחכמה מבחר החברים הנמצאים שם בזמן הזה"⁸. שמות המוסמכים לא נזכרו. מסורת היתה בידי חכמי צפת שהם ר' יוסף קארו, ר' משה מטראני, ר' אברהם שלום ור' ישראל די-קוריאל⁹. מתעודה אחת, שחתום עליה ר' יעקב בירב ושבה נאמר: "הסכמנו

הסמיכה" (שו"ת הרלב"ח, דף שה, ב). ואכן פנה הרלב"ח להרדב"ז במצרים. הרדב"ז מזכיר תשובה שכתב על כך בפירושו למשנה תורה (הל' סנהדרין ד, יא): "ושאלו את פי בעודי במצרים ואת פי חברי ולא הסכמנו". (7) דפוס ויניציאה תק"ו, דף לז, א. על זמן שליחותו כותב ר' אברהם פאליאגני בשער הספר: "מתנה נתונה לי לשמי בהיותי סובב בשליחות מצוה מעיה"ק צפת ת"ז מאת בעל האכסניא זה שמו כוג'ה מנחם בן יצחק בן עבדללה נ"ע מעיר דייאר בכיר יע"א שנת התקס"ט ליצירה בח' חשון".

(8) שו"ת הרלב"ח, דף רפה, ד.

(9) ר' חיים סתהון, "ארץ החיים", ירושלים תרס"ח, חושן-משפט סי' א, דף קמז, א; פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק א, עמ' 51. לגבי מרן יש לנו עדויות מפורשות. לגבי המבי"ט מביא כ"ץ (עמ' 36) עדות עצמו בספרו "קרית ספר" (הל' סנהדרין ד, יא, ויניציאה שי"א, דף רמב, ד). אבל לא נאמר שם דבר עליו אלא שר' יעקב בירב "סמך קצת מתלמידיו המובהקים". [מצאתי עתה מקור מפורש על סמיכתו של המבי"ט. באגרת פולמוס עם ר' יוסף קארו הוא שואל: "ואת מי רצה <ר' יעקב בירב> לסמוך קודם"? כי כבר ידע הוא וידע מי ששת ידו על שנינו כי השגתי כהשגתו". כ"י ניריורק 0348, עמ' 128ב—129א. האגרת עתידה להתפרסם עליידי זלמן דימיטרובסקי]. גרץ משער השנים האחרים היו ר' משה קורדובירו ור' יוסף סאגיש (דברי ימי ישראל, המהדורה העברית, חלק ז, עמ' 219). ברם בשנת רצ"ח היה הרמ"ק בן שש-עשרה שנה! אפשר שאף ר' יוסף סאגיש היה מן המוסמכים. באותן שנים מוצאים אנו את חכמי צפת חותמים במעמד אחד: מרן, המבי"ט, ר' ישראל די-קוריאל ור' אברהם שלום ("אבקת רוכל", שאלוניקי תקנ"א, סי' קסא, דף צט, ג). שמם של מרן והמבי"ט מופיע כמעט תמיד בהרכב זה ואילו השנים האחרים מתחלפים. ר' אלעזר אזכרי מוסר שעל "מעמד הרבני הגדולי" בשנת ש"ח, נמנו "מוהר"ר יוסף קארו ומוהר"ר יצחק מסעוד ומוהר"ר אברהם שלו" ומורי הרב החסיד רבי יוסף סאגיש וכמה רבנים אחרים" (ספר חרדים, פרק ג, ויניציאה שס"א, דף סה, ד); בשנת שי"א באים יחד שמותם של "החכמים השלמים כמהר"ר אברהם שלום וכמהר"ר יוסף קארו וכמהר"ר יוסף סאגיש יצ"ו" (שו"ת מהרשד"ם, יורה-דעה סי' פח, שאלוניקי תקנ"ו, דף נ, ד) ובסדר זה הם חותמים שם סי' פו (דף מט, ג); על פסק של המבי"ט חתומים מרן ור' יוסף סאגיש בלא ר' אברהם שלום (שו"ת המבי"ט, חלק א, ויניציאה שפ"ט, סי' סג, דף מא, ד). שלושה חכמים אלה ור' שמואל ך' וירגה רביעי במקומו של ר' אברהם שלום חתומים בשנת הוש"ה — שי"ט ז ("אבקת רוכל", סי' קנה, דף צו, ב) וכן כמה פעמים בין שנת שי"ח לשנת של"א (ר' להלן והע' 31). בשנת שכ"ח — הרדב"ז ראשון ועמו מרן, המבי"ט ומהר"י קוריאל (תקנות קנדיאה, מהדורת הרטום—קאסוטו, ירושלים תש"ג, סי' קיג, עמ' 148).

שלא יסמך שום חכם אחר שיסמכו אלא עד אשר יתברר למסמך שלמד כל הרי"ף וכ"י¹⁰, משמע שבדעתו של מהר"י בירב היה לסמוך חכמים אחרים ואף נתן רשות למוסמכיו לסמוך לאחרים בעודו בחיים¹¹. לא בכדי מוסר ר' גדליה ו' יחייא, שחי סמוך לאותה תקופה, שמהר"י בירב "סמך עשרה זקנים"¹².

לאמיתו של דבר לא זו בלבד שאין מקום לדעה שמהר"י בירב נרתע ולא סמך יותר מארבעה חכמים, אלא שהתוקף שנתנה הסמיכה למעשי בית-דין, גביית קנס ומתן מלקות, היה שריר וקיים בצפת גם לאחר שקיעתו של הריב. כבר הראה ר' חיים סתהון¹³ שמרן עצמו הודה "שאין לנו דיינים סמוכים"¹⁴ וממילא אין גם דין מלקות והמבי"ט גבה קנס לא בתוקף סמכותו של בית-דין מוסמך, ומכאן אפשר היה להסיק "שאין בית דין פועל על יסוד סמכות של סמוכים"¹⁵. אבל להפתעתנו מעידים המוסמכים על ידי ר' יעקב בירב השני שבכתב-סמיכתם נאמרו "שלשה דברים: רבי וסמוך יתקרי, להלקות בדין התורה ולדון ולהורות ככל התורה". אף בכתב-הסמיכה שנתן ר' משה אלשיך לר' חיים ויטאל כתוב: "יורה יורה ידין ידין ככל דין מוסמך" (תעודה ב). הרי שניתנה להם הרשות לכך ובוודאי גם פעלו על יסוד סמכות זאת. בכלל דברים אל הדברי-הסמיכה של חכמי צפת למהר"י בירב: "שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי והוא יושי' מהיותו חכמים שבנו אצלו ורבנים יתקרו ויהיו סמוכים לעד לעולם לדין את שתקיף והיה אם בן הכו' הרשע והובא לפניה' ויכוחו על פי התורה כאשר יוכל שאתו ויפטר מידי כרת"¹⁶. הודעת מרן שאין בית-דין של סמוכים, לא באה

(10) להלן, תעודה א.

(11) כ"ץ סבור שהגבלה זו נעשתה אחרי התנגדותו של הרלב"ח ו"שר"י בירב כבר ביקש לעצור בעד התפשטות החוואר, בתלותו את הזכות להיסמך בשיעור ידיעות למעלה מן הרגיל" (ציון, שם, עמ' 37). ברם אין ספק שלגבי המוסמכים לא היה בדרישות אלו כלל מן ההפרזה. עשר שנים לאחר חידוש הסמיכה כותב המבי"ט על מהר"י בירב "והוא סמך קצת מתלמידיו המובהקים יבורכו מפי עליון להחזיר העטרה ליושנה אמך" ("קריית ספר", שם). לא זו בלבד שאין כאן כל רמז לביטול הסמיכה אלא שבשנת ש"ח עדיין תלו בה תלמידיו תקווה שעל ידם תחזור עטרת השופטים ליושנה. לא כן סבור היה הרדב"ז שרצונם של ר' יעקב בירב וחכמי צפת "לא עלה בידם" (בסירושו למשנה תורה, הל' סנהדרין ד, יא).

(12) "שלשלת הקבלה", ויניציאה ש"ז, דף סד, א. השמות שבאים אחריכך אינם של המוסמכים, כפי שיוצא מהמשך הדברים: "כל אלו חכמים גדולים בארץ-ישראל ומצרים ופיץ ולפי שלא נמצא אצלנו וגם לא נשמע שחברו חבורים לכן הושמו יחד". ודבריהם של ר' חיים סתהון ופרומקין כאילו הם המוסמכים — אינם אלא טעות בהבנת לשונו של ר' גדליה ו' יחייא. מדבריו של המבי"ט (ר' הע' 11) "והוא סמך קצת מתלמידיו המובהקים" יש פנים לכאן ולכאן.

(13) "ארץ החיים", דף קמו, ג ודף קמו, ד. ור' גם כ"ץ, עמ' 36.

(14) בית יוסף, אורח-חיים, סי' תרז; שולחן ערוך, אבן-העזר, סי' קעו, ב.

(15) כ"ץ, שם.

(16) שו"ת הרלב"ח, דף רצו, ד. על הנוסח ר' הע' 26 לתעודות. כתב חכמי צפת מלמד שהמלקות היתה עיקר תכלית הסמיכה, ולדעתו של הרלב"ח מסיבה זו הצליח מהר"י בירב לקבל הסכמת רוב החכמים (דף שיג, א). לפי ההלכה אין מלקות פוטרת מידי כרת אלא בהתראה ובעדים, לכן טען הרלב"ח "שאותו התכלית שלסבתו נתקנה אותה ההסכמה א"א להשיגו על ידה" (דף רפ, א. ועיין גם דף רפג, א; רצו, ג; שב, א). מהר"י בירב חזר בו וכתב שאין המלקות עיקר אלא אחד הגורמים ועיקר הסמיכה הוא לדון דיני קנסות (דף ש, ב. על התנודות של מהר"י בירב במשך הויכוח ר' גם כ"ץ, עמ' 43).

אולי אלא משום שהסמיכה היתה מיוחדת לצפת¹⁷, ולא יכול לכתוב זאת בספרי ההלכה שלו שנועדו לכל קהילות ישראל.

אין ספק שהתסיסה שקמה בצפת עם חידוש הסמיכה והפולמוס עם הרלב"ת נמשכה זמן הרבה. משניטלה מהם ההכרה של חכמי ירושלים, חיפשו דרכים אחרות לחזק את מה שנתרופף בהתנגדות שקמה לסמיכה ולהפוך את הענין מהלכה לגדר של מעשה. בליל שבת בחמשה בניסן שנת ש"ג הרהר בדאי מרן בשאלה זו והמגיד אמר לו: "ארוממך להיות שר וגיד על כל גולת ישראל שבמלכות עראביסטאן. ויען כי מסרת נפשך על חזרת עטרת הסמיכה ליושנה תזכה להיות מוסמך מכל חכמי ארץ ישראל ומחכמי חוצה לארץ ועל ידך אחזיר הסמיכה ליושנה"¹⁸. בדברי המגיד יש יסודות היסטוריים המסתתרים בפירושים המיסטיים למעשים. דומה שאפשר להוכיח ש"שר וגיד על כל גולת ישראל שבמלכות עראביסטאן" לא היתה בגדר שאיפה ומשאלה בלבד אלא עובדה. ר' יעקב בירב השני תלמידו של מרן במעמד חכמי צפת "נמנו וגמרו וכתבו [לר' דוד תאבת בשנת שנה בערך], איך הרשות נתונה ליישר ולייסר לדון ולהורות בכל אותן הגלילות כלל הקהלות מזרח אשר מחלב ולהלן וקהלות מדי ופרס וסביבותיהן וקהילות כורדיסטאן וזאגאם והנלוות והנטפלות אליהן"¹⁹. נתינת הרשות פירושה שסמכותם של חכמי צפת היתה פרושה על קהילות אלו, ואכן שאלות הרבה ממקומות אלה אנו מוצאים בתשובותיהם של חכמי צפת. הסיפא של דברי המגיד אף היא טעונה הסבר, שהרי אין סמיכה אלא כשהסומך והנסמך הם בארץ ישראל²⁰. מהי איפוא הרבותא בהבטחת המגיד למרן שסמיכתו תהא מקיימת גם מחכמי חוץ לארץ?

דומה עלי, שדברי המגיד נאמרו בעיצומם של הימים שבהם עשו חכמי צפת מאמצים לקיים את הסמיכה להלכה ולמעשה. ויש לכך סימוכין מעדויות שונות. צאצאיו של ר' שמואל ב"ר מימון אבן דנאן מפאס העידו עליו ש"הוא [היה] א' ממאתים רבנים אשר מהם נסמך מרן"²¹. אם היתה בידינו רק עדות זאת אפשר היה שלא לקבלה, אבל אם היא יוצאת גם ממקום אחר לגמרי אין להניח ששני המקורות הרחוקים זה מזה בדו זאת. החיד"א מביא משם ר' חיים אבואלעפיא נכדו של ר' חיים אבואלעפיא המוסמך "שקבל מזקני גאוני דור שהסכימו בכלל זה דמרן²² קרוב למאתים רבנים

(17) אולם יש לפון בדבר גם מצד אחר. ר' חיים ויטאל כותב על האר"י שלא היה נוהר "ללקות מלקות כמו בענין התענית, והטעם הוא כי אין בדור הזה דיינים וסמוכים ומוסחין". שער המצות, פרשת תצא, ירושלים תרס"ה, דף סא, א. ור' גם דברי הרדב"ז בהע' 11.

(18) "מגיד משרים", פרשת ויקרא, לובלין ת"ז, דף סו, א.

(19) מ' בניהו, הקהלה היהודית בעאנה, ירושלים תשי"א, עמ' יט. בכך הלא אפשר להבין את סיבת שליחתן של למעלה מעשרים שאלות ששלחו ראשי קהילות עאנה לחכמי צפת. (20) סנהדרין יד, א.

(21) ר' יוסף נ' נאיים, "מלכי רבנן", ירושלים תרצ"א, דף קכג, ד. בעל העדות שבשמו נמסר הדבר אמר שראה זאת בפסקיו של ר' יעקב אבן צור. דבר כזה ממש לא מצאתי אלא דומה לו: "כשיצא טבעו [של מרן] בעולם ונתפשטו חיבוריו ב"י וש"ע וקבלו אבותינו ורבתינו ז"ל, גם הח' מהר"ש בן דנאן הנז' בכללם, דבריו וסברתו אפי' נגד אלף פוסקים שוב אין לנו אלא סברתו" ("משפט וצדקה ביעקב", חלק ב, נאיאמן תרס"ג, סי' ה, דף ב, א).

(22) "כלל מרן בפסק הלכה ללכת אחרי שלשה עמודי בית ישראל הרי"ף והרמב"ם והרא"ש". שם הגדולים, בערכו.

מדורו, וכך היה אומר כי כל אשר יעשה פסק מרן עבד כמאתן רבנן²³. ואין ספק ששני המקורות מתכוונים לדבר אחד.

חכמי צפת פתחו כנראה בפעולה מקיפה בחוץ-לארץ שקהילות הגולה תקבלנה עליהן סמכותו של המרכז שהוקם בצפת. ואם רשאים אנו לדייק בדברי מגידים, עמד בראש הפעולה מרן ר' יוסף קארו וזהו פשרם של הדברים "ויען כי מסרת נפשך על חזרת עטרת הסמיכה ליושנה". הגולה הכירה בחכמי צפת כ"מומחים לרבים" ותוקף מיוחד ניתן לר' יוסף קארו²⁴. אפשר שמכוח זה ניתן לו התואר מרן שאין לו חבר בתולדות ישראל, וכל המקורות מאותם הימים מעידים כמאה עדים שלא היתה בכך מליצה בעלמא.

מרן עצמו כותב בשנת שי"ד על הסמכות המיוחדת של חכמי צפת: "בזמן הזה ב"ד העיר הזאת מומחה לרבים וגדול בחכמה ובמנין מכל המקומות ששמענו שומעם, ומארבעה כנסות הארץ יריצו להם שאלותם ואחר דברי תשובתם לא ישובו. וכיון שכן דין ב"ד הגדול יש להם כ"ש שהמחוס כל הקהלות עליהם"²⁵. מחלוקות בין בתי-דין חשובים, כגון בין בית-הדין בקושטא ובית-הדין באדריאנופול, הובאו להכרעתם של חכמי צפת²⁶. כלום לא היתה הסכמה מפורשת מן הקהילות על כך? בהכרת הסמכות הזאת רוצה אולי מרן לומר שאמנם לפי ההלכה אין בית-דין של מומחים אלא של סמוכים, אבל אם הקהילות עצמן קיבלו אותם עליהן הרי יש לבית-הדין הסמכות והתוקף של דינים סמוכים. וחכמי צפת השתמשו בתוקף זה וכפו על דיני הקהילות את הוראותיהם. אנו מוצאים שהמבי"ט מתרה בבית-הדין במצרים שאם הם לא יקנאו קנאת כבודו של מהר"י בירב שנפגע על-ידי אחד מגבירי מצרים יעשו זאת הם: "וכלנו חייבים בכבודו ואם שם לא יצאו ידי חובת זו נצטרך אנחנו לצאת ידי חובת זו כאן"²⁷.

אח"כ 1234567

(23) ברכי יוסף, חושן-משפט, סי' כה, כה, ור' גם שם הגדולים, שם.

(23*) [ואכן, אין ספק שמרן היה הסמכות העליונה בצפת. אותה אגרת-פולמוס של המבי"ט (ר' הע' 9) פותחת: "על דבר שתקא א' שלחתי לממוני הקהלות יצ"ו... שלחו הפתקא לחכם ה"ר יוסף קארו גר"ו שיראה בה אם הוא כד"ך" (כ"י ניר-יורק, דף 127א).]

(24) "אבקת רוכל", סי' יז, דף יג, ב. דומה שלא דווקא קהילות הגולה פנו אל צפת להכריע בשאלות הלכה, אלא גם חכמי ירושלים עצמם שבשעת מחלוקת הסמיכה לא הכירו במרכז הזה. חכמי האשכנזים והספרדים בירושלים נחלקו אם מצוות יבום קודמת לחליצה או לא וביקשו את הכרעתם של חכמי צפת. חכמי העיר נתנו עיניהם בהמבי"ט, והוא כותב: "ראיתי בני עלית ירושלם והנם מועט" בכמות לערך הזמנים החולפים ובאיכות חכמתם כי רבה נפל חילוק ביניהם ביבום וחליצה אי זו קודמת" (שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' מא, דף כא, א).

(24*) שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' קעב, דף פ, ד: "נטלו קנין ושבעה שניהם ראובן ושמעון לחזור ולעמוד בדין לפני שלשה רבנים הרשומים בצפת תובב".

(25) שו"ת המבי"ט, חלק ג, ויניציאה ש"צ, סי' סז, דף קלב, א. דומה שרמזו לכת שבידם של חכמי צפת הנובע מעצם היותם סמוכים יש למצוא בתשובה אחרת של המבי"ט על ענין הנ"ל. המבי"ט מורה לחכמי מצרים כיצד לנהוג בענין ומדבר בשבחם: "גם הם בענותנותם משפילים עצמם וחולקי לנו כבוד, והם רגילים לשאול ממנו כמה שאלות... להיותנו בארץ ישראל דאורה מהכים, דומיה ממה שאמרו פ"ק דחולין ופ' מקום שנהגו: אבל מא"י לא כיון דאנן כייפינן להו עבדי כוותיהו. וכתב רש"י ז"ל: דאנן כייפי' לבני א"י דאינהו סמיכי ובבל לא סמיכא. ומפני שרפה ידם מליגזור עליהם אנחנו סומכים את ידם וגוזרים על שתי הכתות הנז' שיבררו ב' חכמי... ואם לא ירצה א' מן הכתות נכתוב עליו סרבנות ונודיע לכל קהלות הקדש"

הגולה כולה הכירה בסמכותו של בית־הדין בצפת ולא רק קהילות המורה. ואם עד עתה שמענו עדות של צד אחד הרי עדות של הצד השני מפורשת יותר ואינה נותנת מקום לספק. ר' יצחק ב"ר עמנואל מלאטש מבולוניה כתב באגרת ששלח מאביניון בשנת ש"כ לחכמי צפת לאסור לאיש אחד לשאת בת חלוצתו: "קול השופר היוצא מבית דינכם ינועז אמות הספים... על כן את[ם] מלאכי אלקים היושבים על כסא רם ונשא בכח סנהדרין היושבים בלשכת הגזית אל תנקום ותקללם ותחרימום בכל יום בבתי כנסיות ובבתי מדרשות... ולצוות לכל הקהילות שלא ימנו עמם לכל דבר שבקדושה ולהתיר לכל בר ישראל לרדוף אחריהם ביד ובערכאות בכח מלכות הגוים בגופם ובממונם"²⁶. בדבריו של ר' יצחק מלאטש באה איפוא זיקת קהילות הגולה לצפת לכלל ביטוי חזק ועז שחרג מכל שיגרה.

[ב]

נפנה עתה לשאלה אם היה לה לקהילת צפת צורך פנימי לחידוש הסמיכה. העלייה לצפת מקהילות שונות בגולה הביאה לייסודן של קהלים רבים בצפת, ולכל קהל היה "מרבץ תורה" שלו. החומר המצוי בספרי השאלות והתשובות מלמד שתקלות רבות צמחו בשל חוסר סמכות מרכזית אחת.²⁷ מה היה טיבו של בית־דין בצפת, כיצד נבחר ומה היו סמכויותיו לגבי הקהילה בכללה והגילגולים השונים שחלו בהרכבו של מוסד זה — שאלות אלו לא נחקרו כל עיקר.

תרעומת על התקלות הרבות הנגרמות בשל כך אנו שומעים שנים אחדות אחרי שנת של"ג מפיו של ר' משה גאלנטי: "כי בעיני בדורנו זה אסור לאד' להטפל לדון, כי אין הדור מקבלים מרותא וכבר ראינו כמה פעמים השתדלתי להקים דגל התורה שיחזרו עטרה ליושנה ולית סייעתא דשמיא להקים י"ב נשיאי ישראל כבראשונה שלשה בכל חדש ולא עלה [בדעתי?] כי יבואו לידי חרפה כזו".²⁸ אין ספק שדבריו מכוונים כנגד המצב בצפת לפני תקופה זו שהוא מדבר עליה, שכך מעידה הסיומת. פירושם של דברים שבימי מרן, ואולי עוד לפני כן בזמנו של מהר"י בירב, נבחרו בצפת

(שם, סי' רה, דף קפח, ד). בתשובה של ר' משה גאלנטי מפורש שתוקף זה של בית־הדין בצפת בא מכה הסמיכה. ר' להלן והע' 40.

26) שו"ת רבי יצחק בן עמנואל מלאטש, וינה תר"כ, עמ' 16. גם בענין המחלוקת המפורסמת של הגט תמרי—ונטוריצו בשנת שכ"ו מתרה המבי"ט: "ואם עוד יוסיפו לחלוק יהיו נידונים סה כדין ז"מ [זקן ממרא] וכל חכמי ישראל ישמעו ויראו ומשנתינו תהיה שלימה" (שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' קלח, דף סה, א). המבי"ט מצווה גם לחכמי חלב שאם יסרב בעל דין לציית לדינא "יכריזו עליו על כמה פעמים שעבר וגם אנחנו נכריז אותו סה בכל קהילותינו בחרם ונידוי בכל שבת עד שישב בתשובה ושלום על כל ישראל" (ח"ג, סי' יג, דף קז, ד). לשון נגידים זו מורה ללא ספק על הכרה דו־צדדית בסמכותה של צפת.

27) בשנת שע"ב מזכיר מהריט"ץ "הסכמה קדומה שלא להשיב על שאלת יושבי העיר" שכבר נתבטלה, והוא מסביר עניינה של התקנה: "שלא נעשתה ההסכמה ההיא רק כשכבר דנו את הדין וא' מבעלי דינין מתעקש... והולך אל חכמי אחרים ומסדר שאלתו כדי שידין ויהפך בזכותו ומחוך כך חלילה ימשכו תקלות ומריבות". שו"ת מהריט"ץ, ויניציאה תנ"ד, סי' קעט, דף קמג, ג. [בענין זה עי' גם אגרת המבי"ט הנז' בהע' 9].

28) שו"ת מהר"ם גאלנטי, ויניציאה שס"ח, סי' צא, דף נא, ג. אפשר שבעקבות כך הותקנה התקנה הנז' בהע' הקודמת.

שנים-עשר דיינים מכל הקהלים שבעיר, ובכל עונה ישב הרכב אחר של בית-דין²⁹. הדבר נתבטל כנראה לאחר פטירתו של מרן.

ביום מאותה תשובה של המבי"ט אנו למדים עוד ענין שבכוחו להפיץ כנראה אור על הסיבה שמהר"י בירב סמך לראשונה ארבעה חכמים. המבי"ט מזכיר באותו מעשה "במותב ב"ד ארבעה היינר, ולכאורה אפשר היה לשער שאין זה אלא מקרה. אולם בדיקת המקורות מוכיחה ללא כל ספק שהיה בצפת מוסד ששימשו בו ארבעה דיינים. כבר ראינו שכמה פסקים חתומים עליהם ארבעה חכמים³⁰. לפעמים גם חמשה וששה³¹. מלבד זה היתה מועצה גדולה של חכמים, "בית הועד", שחבריה היו עשרה³², שנים עשר³³ ואף שבעה עשר³⁴. "בית הועד" היה מורכב כנראה מכל חברי בית הדין ורבני הקהלים, ואין הביטוי "נשיאים" הנזכר בפיו של ר' משה גאלנטי מליצה בעלמא. דומה שניתן להוכיח שמספר החברים היה שנים עשר אלא שלפעמים לא נמצאו אחדים במקום או שהוסיפו עליהם. חכמי צפת נתאספו בשנת שכ"ט ב"בית הועד" ואישרו את התקנה ב"ענין הירושה בשטרי כתובות כפי מנהג א"י, וקיבלו עליהם "כל אחד ואחד לקיימה בקהלותינו למנהג קבוע". על ההסכמה חתומים אחד-עשר איש, בראשם ר' חיים החבר ור' משה אלשיך, אבל אין כל ספק שב"בית הועד" היה גם מרן³⁵. מונח זה "בית הועד", שבו התאספו "כל חכמי העיר", יש לו חבר בתעודות אחדות. המבי"ט כותב, בשנת שכ"ט בערך: "בשנים שעברו נתקבצנו בבית הועד לפקח על בקיעי העיר כי רבו ולגדור כרם ה' צבאות אלהי ישראל. ובכלל מה שתקננו אז הזכרנו קצת מצות הנשכחות מבני אדם ובכללם מצות מתנות כהונה"³⁶.

(29) בתשובה של המבי"ט נזכר ענין שהובא בפני בית-הדין בצפת "והחכם ה"ר יוסף קארו יצ"ו אמר שלא היה נראה לו לחלק... ולא רצינו לסוסק הדין באותו יום עד שנתועד ביום [אחר] ב"ד אחר וכשנתועדנו ביום הב"ד כל א' עמד סעמו בו וריחו לא נמר, ואז אמר לנו החכם הנז' כבר אמרתי לכם דעתי אתם הרבים, תעשו כפי מה שירא בעיניכם בפרט כי ב' הכתו' הם מבני קהלכם" (שורת המבי"ט, חלק א, סי' נה, דף ל, ב). זמנה של התשובה לא צויין אבל מסי' סה (דף לה, א) נמצאים אנו למדים שהמעשה היה בשנת ה'קכ"ר (כנראה ש"ו).

(30) ר' הע" 9. גם סמוך לאחר תקופה זו אנו מוצאים תרכב של ארבעה חכמים: ר' משה אלשיך, ר' שלמה אבסבאן ר' יעקב בירב השני ור' שלמה סאגיש (שורת "לחם רב" לר' אברהם דייבוסון, אומיר ת"כ, סי' כג, דף מט, א). [אחת הטענות שעורר ר' יוסף קארו נגד המבי"ט, במולמוס הנז' בהע" 9, היתה שהמבי"ט חלק "על ד' דיינים ביד רמה".]

(31) מרן, ר' ישראל דייקוריאל, ר' יצחק ב"ר אברהם ארחא, המבי"ט, ר' משה אלשיך ור' אלישע גאליקו. בהסכמה נגד סתם יינם. ייין המשומר לר' נתן שפירא, ויניציאה ת"כ. וכן בשורת "אבקת רוכל" (סי' קכד, דף פא, א). אלא שבמקום ר' יצחק ארחא חתום ר' חיים החבר ועמם חתמו עוד אחד-עשר חכמים.

(32) בשנת ש"כ ובשנת שכ"ג. ר' שורת ר' יצחק מלאטאש עמ' 17, 18.

(33) שנת של"א. שורת "מים עמוקים", תשובות מהראנ"ח, שאלוניקי תקס"ד, סי' נד, דף פא, ב.

(34) שנת שכ"ג. שורת "משפטי שמואל" לר' שמואל לבית קלעי, ויניציאה שני"ט, סי' עג, דף סד, ב. וכן ב"אבקת רוכל" בסי' הנז' בהע" 31.

(35) שורת ר' משה אלשיך, ויניציאה שס"ו, סי' כז, דף נ, א. [ומצאתי עתה דבר זה מפורש, מאותה שנה עצמה. המבי"ט כותב: "ביום ה' ר"ה אדר השכ"ט נמצאתי בבית הועד עם הרבנים ה"ר דוד ן' אבי זמרה וה"ר יוסף קארו יצ"ו על גט א' שכתב בהורמו" (שורת המבי"ט, חלק ב, סי' קלא, דף ס, ד)].

(36) שם, סי' קטו, דף נג, ב.

בשנת שס"א נמנו על "בית הועד" עשרים חכמים³⁶. ממקורות אלה נמצאים אנו למדים שתפקידו של בית הועד היה לדון בעניינים כלליים של הקהלים או בשאלות קשות שבית-הדין לא רצה לפסוק בהם. אפשר שבמשך הזמן הוגדל מספר החברים. בין שנים אלו נפסק כנראה קיימו של "בית הועד" או חדל לפעול, ואולי על כך מתרעם ר' משה גאלנטי.

אף המוסד הקטן של ארבעה הורחב לאחר זמנו של מרן ולפני שנת ש"ב אנו מוצאים מעמד של חמשה דיינים: ר' משה אלשיך, ר' שלמה אבסבאן, ר' יעקב בירב, ר' אברהם ׳ אשר ור' משה גאלנטי³⁷. ואם צריכים אנו לראייה על החוקיות שבדבר, הרי אינה ה' לידי ידיעה מפורשת המעידה כמאה עדים על מונח קבוע של "חמשה דיינים". בתשובה של ר' יום טוב צהלון שנכתבה בין השנים שס"ז–ש"ע בענין צורת המנעל של החליצה אנו קוראים: "אמנם האזנים באזננו לא שמענו ולא ראינו במנעל של חליצה אשר מצאנו בבית גנזי הגדולים אשר היו מלפנינו שהיו לו אזנים. גם זה לי עשרים שנה שנמנתי מהחמשה דיינים ולא היה במנעל ההוא אזנים... וזהו צורת המנעל שנהגו בו גאוני ורבני צפת אמת-תכון לצד מימי קדם"³⁸. וכך היה למעשה, שעל כמה מן השאלות שנשאלו חכמי צפת מקהילת עאנה בין השנים ש"ב–ש"ח חתומים חמשה דיינים: ר' יום טוב צהלון, ר' חייא רופא, ר' סולימאן ׳ אוחנה, ר' משה קאסטילאץ ור' אברהם די-בוטון³⁹. הדבר החשוב ביותר לענייננו הוא שיש מקום לשער שאותם חכמים שנמנו עם המועצה של "בית-הועד" הוא בית הדין הגדול (וממילא גם של בית הדין הקטן) לא היו מתמנים אלא אם כן היו סמוכים. ר' משה גאלנטי כותב בין שנת של"ה לשנת ש"מ על קהילות קארפנטראץ ואביניון ש"לא יש שם

(36) שו"ת מהרי"ם ט, חלק א, קושטא-ת"א, סי' פב, דף קג, ב: "נתקבצו בבית הועד כל חכמי העיר וגדוליה עד שנמנו למנין עשרים חכמים מגדולי המעיינים". ודומה עלי שהוא "מעמד הרבנים הגדולים" שהיה בשנת ש"ח (ר' הע' 9). וכך הוא מובנם של דברי מהר"י בירב אלה: "נדרשתי ביום שבת בפני כל הקהלות ודרשתי בכל הספקר שנסתפקר" בענין הסמיכה (שו"ת הרלב"ת, דף רצט, א). כלומר שהכרעות חשובות הנוגעות לכלל הקהילה אי-אפשר היה לקבל אלא בהסכמתם של רבני הקהלים שבעיר שכולם היו חברים ב"בית-הועד". תיקון כזה הוציע ר' רפאל מרדכי מלכי להנהיג בירושלים: "רב אחד יושב במקומו והוא כמשה על גבי ע' זקנים ועמו עשרה זקנים חכמים יושבים בחדר מיוחד ועושים צורכי העיר וצורכי כל הגולה, משיבים בשאלות הבאים להם מחוץ לעיר ממקומות הרחוקים שבחז"ל... וזרובנים עושים צרכיהם כל אר"א בחדר המיוחד לו באותו מדרש וועד החכמים" (לקוטים מפירוש על התורה, מהדורת א' ריבלין, ירושלים תרפ"ג, עמ' 42). אפשר שמלכי הושפע מן הסדרים שהיו בצפת. בכמה מן החתימות של חכמי צפת אפשר להוכיח שהגדול שבהם, אם מרן אם ר' משה אלשיך אחריה, חתימתם באה לאשר את דבריהם של חברי בית דין הקטן או של בית-הועד.

(37) שו"ת "באר מים חיים" לר' שמואל ויטאל, כ"י אוכספורד Mich. 463 (קטלוג גויבאיר 832) סי' כג, דף מט, א.

(38) שו"ת מהריט"ץ, כ"י אוכספורד Mich. Add. 66, סי' קצו, דף 542 (בענין הזמן עיין מ' בניהו, רבי חייא רופא וספרו "מעשה חייא", ארשת, ספר ב, ירושלים תש"כ, עמ' 109). "חמשה דיינים", דיינים ממש ולא שני תדיוטות הנוספים לבית-הדין בשעת החליצה, "לפרסומי מילתא ואפילו הם עמי הארץ". עיין שולחן ערוך, אבן-העזר, סי' קסט, סע' א, ו.

(39) הקהלה היהודית בעאנה, עמ' כד, כו, לא, נא, נב, נג. חמשה חכמי צפת שהסכימו בשנת ש"ב על ספר "באר שבע" הם: ר' משה גאלנטי, ר' אברהם גבריאל, ר' סולימאן ׳ אוחנה, ר' מסעוד אולי ור' חייא רופא.

[אוצר החכמה]

לא ב"ד מומחין ולא ב"ד שאינן מומחין... ומוכרת לבא [אחרי] היבמה במקום מומחים בארץ ישראל סמוכים לעד לעולם⁴⁰. מהמשך הדברים אנו למדים על זמנה של התשובה ושוב על מנין חבריו של "בית-הועד" שהיה בידו לכוף דעתו גם על קהילות חוץ-לארץ מכוח הסמיכה: "אנו גוזרים עליך ברשות הרב אב ב"ד מהור"ר משה מטראני גר"נ... ובגחלת כמה תלמידי חכמי עשר קדושות"⁴¹.

[ג]

הרשות ניתנה על-ידי ר' יעקב בירב לכל אחד מארבעה המוסמכים לסמוך לאחרים. אין לדעת אם הסכמה זו נכתבה משום שמהר"י בירב אנוס היה לעקור לדמשק, רוצה לומר שכל זמן שהיה הוא בצפת לא היה בידי המוסמכים לסמוך אחרים בלא רשותו. אחרי מותו, משקיבל מרן סמכות גם מחכמי הגולה, קרוב לוודאי שרשות זאת היתה רק לו לבדו⁴², שחפש את מקומו של רבו והיה ראשון לחשיבות בחכמי צפת. עד עתה היה ידוע רק חכם אחד שנסמך על-ידו, הוא ר' משה אלשיך. והנה מצאתי עדות שגם ר' אלישע גאליקו היה מן המוסמכים. ר' חיים בנבנשת, שבידו היה ספר תשובותיו של ר' אלישע גאליקו, קורא לו "הרב המוסמך"⁴³. שני חכמים אלה היו תלמידיו המובהקים של מרן⁴⁴. גם ר' יעקב ב"ר אברהם בירב, נכדו של מחדש הסמיכה, היה תלמידו⁴⁵ ובלא ספק נסמך אף הוא על ידי מרן.

ממרן עברה רשות הסמיכה לר' משה אלשיך. מכל חכמי צפת שבין דורו של מרן לדור של החכמים הצעירים לא שמענו על שום נסמך על ידי ר' משה אלשיך אלא אחד, ואם כי אין לא ראינו ראייה, הרי רשאים אנו לשער שעדיין נמצאו בצפת סמוכים מימי מרן: הסמיכה היתה כנראה מוגבלת למספר ולתנאים מסויימים, ועד שלא שקעה שמשו של גדול לא זרחה הסמיכה על גדול אחר. דבר זה יש בו גם כדי לחזק את הדעה שהמוסמכים היו רק שנים עשר. בעשרים באלול שנת ש"נ סמך ר' משה אלשיך את תלמידו המקובל ר' חיים ויטאל, תלמידו המובהק של האר"י בקבלה (תעודה ב). בשנת ש"ג היה ר' משה אלשיך בדמשק⁴⁶ ונפטר שם. עוד לפני כן נפטר ר' אלישע

(40) שו"ת מהר"ם גאלנטי, סי' סז, דף לו, א.

(41) שם, דף לח, ב. התשובה נכתבה אחרי פטירתו של מרן והמבי"ט נפטר בשנת ש"מ.

(42) דומה, שחכמי צפת אחזו במסורת הסנהדרין: "שלא יהא אדם נסמך אלא ברשות הנשיא. ושלא יהא הנשיא סומך אא"כ היה אב בית דין עמו. ושלא יהיה אב בית דין סומך אא"כ היה הנשיא עמו. אבל שאר החבורה, יש לכל א' מהם לסמוך ברשות הנשיא, והוא שיהיו שנים עמו שאין סמיכה פחות מג'". משנה תורה, הל' סנהדרין, ד, ת. ברם, יש לפון בדבר אם הסומכים בצפת צירפו עמהם אחרים.

(43) "וכן כתב הרב המוסמך מהר"א גאליקו ז"ל בתשובה כ"י. שו"ת "בעי חיי", שאלוניקי תקמ"ח, יורה דעה סי' קפא, דף קלא, ד.

(44) ר' עדותם על האיסור שביקש מרן להוציא על הקריאה בספר "מאור עינים". "מחזיק ברכה" לחיד"א, ליורנו תקמ"ה, קונטרס אחרון לאורח-חיים, סי' שז, ה, דף קלג, ב. ועיין שם הגדולים בערכו.

(45) ר' להלן דף 72.

(46) על קבלת-עדות שנתקבלה בדמשק בששה ועשרים באייר ש"ג חתומים ר' משה אלשיך, ר' יעקב אבואלעפיא ור' שמואל הלוי כליף, שו"ת "אהלי יעקב" לר' יעקב קאשטרו, ליורנו תקמ"ג, סי' יט, דף לב, א (שם כתוב בטעות ש"ג אולם קבלת-עדות שניה באותו ענין נכתבה ביום כג בסיון ש"ג).